

Không gian công cộng đô thị Thành phố Hồ Chí Minh, dưới góc nhìn văn hóa thẩm mỹ và tâm lý xã hội

TS.HỒ BÁ THÂM

Trung tâm KHXH & NV TP. HCM

Đô thị hóa là quá trình tạo lập và biến đổi không gian đô thị, xây dựng xã hội đô thị với những chủ thể là thị dân ngày càng có chất lượng sống tốt hơn, thoáng mát, xanh sạch đẹp. Mô hình phát triển đô thị văn minh phải là mô hình đô thị sinh thái theo cả nghĩa tự nhiên và nhân văn. Dù đô thị là nơi phát triển công nghiệp mua bán, làm dịch vụ thì đô thị đồng thời cũng là nơi nghỉ ngơi, vui chơi giải trí, sống hòa nhịp với thiên nhiên. Do vậy, đô thị phải là một tác phẩm nghệ thuật sinh động của thiên nhiên và của con người ngày càng phù hợp với nhu cầu và lối sống nhân văn của con người có văn hóa cao, sinh động, đa dạng. Với mô hình đô thị đa trung tâm và đô thị mở thì sự giao tiếp đa văn hóa và sinh hoạt ngày càng với nhịp độ cao. Không hướng tới mô hình ấy thì không khắc phục được sự khiếm khuyết và bệnh đô thị đang có xu hướng gia tăng và trầm kha.

Phát triển đô thị, hay đô thị hóa dù là một bước tiến về khoa học tiên tiến, một bước tiến của thiết kế hạ tầng và hình thái vật chất công nghiệp của đời sống thì thực chất cũng không phải chạy theo cái tiến bộ vật chất công nghệ ấy mà là một bước tiến về chất lượng sống với một kiểu tổ chức đời sống mang tính nhân học, nhân văn hài hòa với sinh thái vũ trụ để con người thực sự là một tiểu vũ trụ, một động vật văn hóa sống hạnh phúc, văn minh giữa muôn loài.

Tuy nhiên, đó là một quá trình xây dựng phức tạp, khó khăn, lâu dài, phải thực hiện từng bước và phải luôn luôn xem lại để cách tân, hội nhập cho thích hợp với quy luật sinh thái và quy luật xã hội loài người, chứ không phải dễ dàng đạt được mục đích, cái mang tính lý tưởng như mục đích hướng tới như vậy. Nhưng không có quan niệm chiến lược phát triển mới về đô thị, không thay đổi yêu cầu và cách làm quy hoạch cho đúng thì phải trả giá đắt.

Chúng ta, rất trân trọng những cố gắng của đảng bộ nhân dân thành phố, nhất là trong thời kỳ đổi mới đã có nhiều cố gắng mang lại cho đô thị thành phố những diện mạo, đặc sắc trong xây dựng thành phố, những ý tưởng gợi mở cho tương lai, những khu đô thị mới, những ý thức, những dự án về phát triển đô thị văn hóa, đô thị bền vững, đô thị vì con người, đô thị hội nhập, đô thị hướng tới nền văn minh mới.^{[1][1]} là tiền đề cho sự đổi mới thật sự sắp tới.

Tuy nhiên, đô thị TPHCM vẫn là đô thị trong thời kỳ chuyển đổi kinh tế xã hội, tức là đang chuyển đổi cả cách tư duy về phát triển và quản lý đô thị. Hơn nữa vẫn là đô thị non trẻ, đang trên đường hiện đại hóa. Cho nên ở đây, không ít nhiệm vụ gần như làm lại từ đầu, làm lại kể cả vấn đề không gian đô thị nói chung và không gian công cộng nói riêng. Ở đây sự chuyển đổi và đô thị hóa xen kẽ giữa tính tự phát và tính tự giác, nhưng nhìn theo phương pháp cấu trúc hệ thống, phương pháp luận phát triển thì thấy rằng nhiều mặt tính tự phát còn lớn và áp đảo.

Không thấy hết những khó khăn khách quan và chủ quan cũng không đúng, nhưng không thấy hết những thuận lợi và sai lầm, khuyết điểm trong công tác quản lý, sự trì trệ hay chủ quan, duy ý chí cũng càng sai lầm tai hại hơn. Trong khi đó đô thị hóa hay phát triển đô thị bao giờ cũng đứng trước những thử thách của việc xây dựng sao cho một kiểu cuộc sống hiện đại mà không vấp phải sai lầm trong quá khứ, nhất là từ đó sinh ra nhiều bệnh đô thị chết

người, để phát triển lại là một sự phản phát triển, một sự thoái hóa như giới khoa học nhân văn đã cảnh báo.

Vấn đề là ở chỗ phải nhận thức lại thực trạng phát triển đô thị và không để cho quá trình đô thị hóa xảy ra tự phát dưới nhiều cấp độ như tự phát từ người dân hay từ cơ quan quản lý, tự phát toàn phần hay nửa tự phát và cuối cùng là dẫn tới bế tắc. Chỉ có thực hiện một lộ trình tự giác trong chiến lược, trong quy hoạch và chính sách phát triển, quản lý đô thị mang tính tự giác cao với tầm nhìn xa, sâu, rộng thì mới tránh trả giá đắt. Tuy không có sự tự giác tuyệt đối nhưng phải luôn luôn có ý thức sửa chữa sự tự phát, xây dựng ý thức tự giác, làm việc khoa học, dân chủ, công khai, mở rộng sự tham gia của chuyên gia, của người dân, của tổ chức quần chúng, tổ chức xã hội thì mới tránh được sai lầm không đáng có. Nghĩa là phải đặt vấn đề phát triển đô thị ở tầm khoa học phát triển và quản lý đô thị, phải dân chủ hóa, nhân văn hóa và xã hội hóa quá trình ấy^{2[2][2]}.

Trong quá trình phát triển và quản lý đô thị thì một trong những nội dung của nó là xây dựng và quản lý không gian công cộng trong đô thị sao cho có hiệu quả nhất, hợp lý và phù hợp nhất trong điều kiện có thể.

Không gian đô thị gồm:

- Không gian xây dựng công trình nhà ở, nhà làm việc, các công trình khác;
- Không gian giao thông, liên lạc;
- Không gian sinh hoạt văn hóa công cộng;
- Không gian tự nhiên của khí lành, ánh sáng và cây xanh, sông nước, đất trời.

Không gian nào cũng cần cho cuộc sống, lao động, học tập, vui chơi, giao tiếp cộng đồng, giao tiếp với thiên nhiên. Có thể mỗi không gian công cộng có một vài chức năng chủ yếu riêng nhưng nhìn chung cần thiết kể các không gian đô thị công cộng đa chức năng, vừa cứng vừa mềm, dễ chuyển đổi công năng sử dụng. Hơn nữa nên tạo thành một cơ cấu liên thông với tỉ lệ thích hợp.

Hình như chúng ta vẫn chưa có tầm nhìn sinh thái tổng thể và mối về các không gian công cộng đô thị mà phần nhiều mới nhìn đơn lẻ, có tính bộ phận và nhất thời. Hơn nữa lại quá chú ý không gian vật chất công nghiệp (kiểu bê tông hóa), coi nhẹ không gian thiên nhiên và không gian nhân văn.

Nhìn vào thực trạng không gian đô thị công cộng hiện nay ở thành phố Hồ Chí Minh ta nhận thấy sự tự phát cao độ trong xây dựng nói chung và tạo lập không gian công cộng nói riêng. Ở lĩnh vực này còn khá nhiều hạn chế:

- Không gian xây dựng bị băm nát, lộn xộn, lổn nhổn, nhiều kiểu cách tùy tiện. Nhìn từng cái thì tạm được hay cũng đẹp nhưng nhìn tổng thể thì không coi được, xét cả mặt thẩm mỹ, cả mặt tâm lý, tư duy, cả mặt môi trường học hay sinh thái học nhân văn. Điều này, chứng tỏ thiếu tầm nhìn hệ thống và không hiểu đầy đủ xu hướng đô thị hóa hiện đại theo quan điểm phát triển bền vững.

- Không gian giao thông thì hiện tại ô nhiễm nặng, chật hẹp, tắc nghẽn không theo kịp tốc độ phát triển kinh tế xã hội và đô thị hóa^{3[3][3]}.

- Không gian công cộng là không gian cho sinh hoạt cộng đồng: vui chơi giải trí, không gian tạo thoáng đãng về không khí, cảnh quan (cây xanh, khoảng trống), không gian cho phương tiện giao thông tránh nhau - hay tạm dừng, không gian cây cảnh trang trí, không gian sinh hoạt tập thể như lễ hội., ?không gian an ninh, không gian an toàn (phòng cháy chữa cháy) không gian hợp lý giữa các công trình công cộng, không gian tĩnh động cần thiết. tạo nên sự thoải mái về sức khỏe tâm lý, hay tạo nên tốc độ di động hài hòa, kinh tế và nhân văn). Những không gian ấy phải chuẩn hóa, phải có chuẩn mực xét trên nhiều mặt. Nhưng do tự phát, thiếu tầm nhìn quy hoạch. trong tầm nhìn chính sách, cho nên xây dựng phố xá kiểu làng xã xưa, tạo nên kiểu phố với đường chật hẹp, lại lòng vòng, nhất là các hẻm dân cư, hoặc không gian các khu chung cư. Cho nên, việc giải tỏa vừa tốn kém hoặc lại chậm trễ.

- Đó là chưa kể do thiếu tầm nhìn toàn cục, hoặc chỉ tư duy kinh tế một chiều nên dẫn tới thiếu sân chơi đa dạng, thích hợp phù hợp với các loại nhu cầu cho giới trẻ cả ở nội thành và nhất là ở ngoại thành^{4[4][4]}. Và đây là một nguyên nhân làm cho giới trẻ sa ngã theo chiều ăn chơi không lành mạnh.

Chúng ta không phủ nhận rằng, có những vấn đề do lịch sử để lại, do kinh tế còn nghèo nàn nhưng cân so sánh cách làm quy hoạch xây dựng không gian đô thị của Pháp cách đây hơn một trăm năm mà nay vẫn thấy còn phù hợp, hiện đại, còn chúng ta chỉ mấy năm là lạc hậu, để biết những hạn chế của tư duy tiểu nông và tư duy kiểu du kích, tạo phong trào để lấy tiếng tăm tai hại như thế nào.

- Không gian cây xanh nói chung và ở các công viên cũng có nhiều vấn đề. Không gian cây xanh vừa ít lại vừa bị lấn chiếm, tàn phá hoặc sử dụng không đúng mục đích^{5[5][5]}. Trong khi đó, tầm nhìn quy hoạch về không gian cây xanh còn tùy tiện.

Không gian sông nước thì ô nhiễm nặng, có khá nhiều sông rạch bị lấn chiếm, san lấp vô tội và và trở thành dòng sông chết, dòng kênh độc hại. Việc nhận thức tác dụng của cây xanh và mặt nước với môi trường sống còn nhiều hạn chế, có cả những sai lầm phải trả giá đắt.

- Rồi hiện nay với kinh tế quảng cáo đang làm cho không gian đô thị vốn lộn xộn, mất trật tự lại càng và lộn xộn, mất trật tự hơn, dù xét theo tầm nhìn không gian vật lý, không gian tự nhiên, không gian xã hội, không gian tâm lý hay không gian thẩm mỹ.

Cần có nhiều phương án quy hoạch không gian đô thị, không gian công cộng và cách thức quản lý thẩm nhuần tinh thần khoa học, tinh thần sinh thái, tinh thần văn hóa thẩm mỹ, tinh thần tâm lý xã hội. Không gian không chỉ có độ cứng mà chủ yếu tạo nên không gian mềm, không gian đa năng, và có tinh cơ giãn phù hợp với lối sống chuyển động cao , nhanh, đa dạng của thị dân và xã hội đô thị.

Dù biết rằng, một nước nghèo, nhiều khi lực bất tòng tâm nhưng có cả chuyện không suy nghĩ tìm cách làm, không tốn kém mà hiệu quả. Một trong những thiếu sót lớn trong quy hoạch không gian đô thị là chỉ có kiến trúc sư và nhà quản lý hành chính là chủ yếu, còn các nhà khoa học xã hội nhân văn, các nhà văn hóa, nhà thẩm mỹ, nhà tâm lý ít được tham gia xây dựng hoặc phản biện. Và quần chúng nhân dân các tổ chức xã hội sở tại cũng ít có mặt để góp ý và kiểm tra, phản biện hoạt động quy hoạch hay xây dựng nói trên. Hoặc ít chú ý thuê chuyên gia nước ngoài, học tập họ, nên không hạn chế được thiếu sót không đáng có. Những hạn chế mà gần đây có chú ý khắc phục một phần thì chúng ta thấy ngay hiệu quả của nó. Ví

du, không gian xây dựng, không gian công cộng ở khu đô thị Phú Mỹ Hưng hay ở khu đô thị mới Thủ Thiêm, chẳng hạn.

Chúng ta phải suy nghĩ về nhiều loại không gian, nhiều cấp độ không gian như nói ở trên, Nhưng hiện nay cần nhấn mạnh thêm cả không gian ba cấp độ, tầng nấc:

- Tầng không gian trong lòng đất,
- Không gian mặt đất,
- Và không gian trên cao.

Chúng ta chưa chú ý đầy đủ không gian trong lòng đất hay không gian trên cao, nhất là không gian giao thông, không gian sinh hoạt cộng đồng, để từ đó làm thông thoáng không gian mặt đất. Gần đây, có cửa hàng có sáng kiến dùng sân thượng làm nơi để giữ xe là một việc làm hay có nhiều gợi ý tốt. Cần có sáng kiến của toàn dân và nhất là của các nhà khoa học đại loại như vậy dù có khi mang tính tình thế.

Mà xây dựng, tạo lập không gian đô thị chính là tạo sức giải phóng? khỏi không gian thường chật hẹp trong không gian làm việc và không gian gia đình. Cho nên không gian đô thị công cộng phải có giá trị tạo nên tâm lý thoải mái, vui tươi, tạo nên cảm xúc thẩm mỹ, tạo nên sự thân thiện, hòa nhập với thiên nhiên chứ không chỉ là giá trị tiện ích.

Xây dựng hệ thống nhà cao tầng, chung cư và nhà làm việc sao cho tiết kiệm nhất mặt bằng đất đai, khai thác không gian ngầm dưới đất và không gian trên cao để vừa có khoảng trống mặt đất cho không gian đô thị công cộng và cả không gian thoáng rộng từ bên trên bầu trời, không che khuất tầm nhìn. Cho nên, không nên xây liền nhau nhiều nhà quá cao, che khuất không gian và tầm nhìn mà cần xây xen kẽ và vừa phải.

Đồng thời, tạo một phong cách xây dựng nói chung và vấn đề không gian đô thị nói riêng vừa cổ điển vừa hiện đại có tầm nhìn xa, làm sao ít phải giải tỏa kẻ cả trước mắt và lâu dài. Việc xây dựng này cần học các kiến trúc sư người Pháp.

Không phải các nhà kiến trúc đô thị hoàn toàn không biết những điều trên đây, nhưng bản thân cơ chế không phù hợp, không đủ sức tạo nên sự đồng thuận của một tầm nhìn xa. Nhưng cũng phải thấy rằng, do thiếu hiểu biết đầy đủ về ý nghĩa của không gian đô thị thẩm đậm văn hóa tiên tiến đậm đà bản sắc dân tộc đối với chất lượng sống và văn minh đô thị trong phát triển, cho nên đã gây nên nhiều bất cập như đã nói ở trên.

Trong việc xây dựng các khu đô thị mới cần khắc phục nhược điểm nói trên, còn các đô thị cũ thì cần tìm phương án thích hợp, tối ưu trong phạm vi của đô thị hiện hữu.

Để làm tốt việc này cần xây dựng một cơ chế phối hợp giữa các nhà kiến trúc, khoa học công nghệ, khoa học xã hội nhân văn, nhà văn hóa, nghệ sỹ và công chúng cho các ý tưởng sáng tạo về phát triển không gian đô thị là việc rất nên làm ngay trong quá trình làm quy hoạch và thiết kế. Và điều này không chỉ là những người trong nước mà cả chuyên gia nước ngoài có liên quan tham gia công trình. Muốn có một đô thị dễ chịu với cuộc sống thoải mái không chỉ cần kiến thức khoa học công nghệ mà rất cần sự hiểu biết và mẫn cảm về tâm lý xã hội và mỹ học công nghiệp, và văn hóa sinh thái, tâm linh. Tuy nhiên, phải trên một trình độ nhất định của sự phát triển kinh tế văn hóa nhất định của dân tộc và thời đại, nhưng con người là chủ thể tạo nên lịch sử của chính mình./.

Trích tài liệu Hội thảo chuyên đề "Đô thị hóa và cuộc sống đô thị trong tương lai ở Việt Nam - Bàn về không gian công cộng trong đô thị" tháng 08/2005

